

BESA – IZGOVORENA RIJEČ

Hasan DŽILO

Fakultet islamskih nauka u Skoplju
hasan_cilo@yahoo.com

SAŽETAK: Besa je sastavni dio albanskog identiteta na Balkanu. Radi se o jednoj usmenoj tradiciji koja je prerasla u instituciju i način ophođenja među ljudima koju ne može zamijeniti nijedna norma, što reguliše individualna i društvena ponašanja ljudi, bilo da se radi o političko-pravnoj, građansko-pravnoj, krivično-pravnoj ili religijskoj. Besa se najprije odnosi na izgovorenu (datu) riječ, obećanje i zaštitu gosta. A onda se njezino značenje odnosi i na ponašanja koja imaju socijalno značenje kada je riječ o zaštiti zajednice i jačanja etničke samosvijesti. Ne ispuniti datu riječ znači zapasti u tjeskobu, ne izbjeći vječnu krivicu, riječ ostaje, a krivica se nosi u grob. Pogaziti riječ nekad je bilo teže i od najužasnije patnje, teže i od smrtne bolesti, teže čak i od same smrti. Ne održati datu riječ značilo je vječnu krivicu koja ne izbacuje svoju težinu, poput najteže boli i najrušilačkijeg rata koji nekada znaju izbaciti svoju težinu. Stoga, svodenje značenja bese na vjerovanje – kako je prisutno u mnogim raspravama – ne pogoda centar rasprave. Njeno je značenje mnogo dublje od vjerovanja.

Ključne riječi: besa, izgovorena riječ, data riječ, zaštita gosta, albanski identitet

Uvod

Jedan od pojmova koji je u širokoj upotrebi na Balkanu je *besa*. Ovom se pojmu prilazi s različitih aspekata: književnog, lingvističkog, antropološkog, sociološkog, kulturološkog, etnološkog. U skoro svim raspravama o ovom pojmu besa se dovodi u vezu s vjerovanjem, pri čemu se deskriptivski određuje njeno značenje. Rijetko se gdje govori o njenom značenju koje se spominje u *Kanonu* Leke Dukagjinija u kojem se *besa* određuje kao izgovorena riječ. Dakle, u raspravama se nema u vidu suština same riječi, nešto što se otjelotvoruje, nešto bez čega ništa ne može biti, da je sama ta riječ biti nešto, entitet, sadržaj, a tek onda sve drugo što se na nju nadovezuje. Stoga, predmet ove rasprave jeste sagledati dublje značenje *bese* kao izgovorene riječi. Nema ništa realnije od same riječi. I kad se ne izgovori, ona

ima svoju realnost – u mišljenju. Pret-hodi čak i samom mišljenju jer se sve to određuje riječju. I ono što nije, određuje se riječju. Riječ pravi da nešto jeste i nije. Zbog toga su mutezilije u islamu tvrdili da je ono ništa suština stvari jer, ako njega nema, nema ni nešto. No i jedno i drugo, ostvareno ili neostvareno, određuje se riječju. I samo ništa je riječ. Lukavstvo uma dovelo je do toga da ono Ništa bude princip metafizike (Emerson). Stoga se može kazati da je sama riječ princip i stvaranja svega što jeste (kur'ansko *kun*). Zbog toga, cilj ovog teksta je da ukaže na činjenicu da je *besa* najprije izgovorena riječ, kojoj je svojstvena punina i cjelina.

Originalna upotreba pojma *besa*

Besa (data ili časna riječ i održati ili ne pogaziti datu riječ) jedan je među mnogim pojmovima leksičkog

polja narodne religije kod Albanaca. Radi se o ideji, instituciji, konstitutivnoj činjenici narodne tradicije uopće. Korijen riječi *besa* je *be* – zaklinjanje, *běj be* od čega se izvodi i *betohem*, zaklinjem se ili dajem časnu riječ. Međutim, bilo koji prijevod ove riječi ne postiže krajnji cilj njenog značenja. Ukoliko se prenese u drugi jezik, *besa* je višeznačan pojam i ono što se izvodi od ove riječi je labavo, pa se mora deskriptivski odrediti. Njena značenjska komponenta je specifična samo za albanski jezik. Zbog toga, najbolje je upotrijebiti *bese* u originalu, kako je ona najviše poznata, usađena u svijesti svih naroda na Balkanu. Sva semantička diskusija o ovom pojmu svodi se na vjernost, vjerovanje, ubijedenost u nečemu i nema precizan ekvivalent u drugim jezicima.

Radi se o pojmu koji svjedoči značajnu sastavinu albanske usmene

tradicije koja unosi bitan element u njenoj prepoznatljivosti ili identitetu na Balkanu, o jednoj unikatnoj matrici i paradigmi djelovanja. Riječ je o instituciji ili kodu koji ima duboke etnopsihološke, društvene, pravne i političke konsekvence u životu Albanaca. Jednom data riječ, obećanje, mora se ispuniti, bezuslovno, bez obzira na sve teškoće koje se mogu ispriječiti između onog ko daje riječ i onoga na koga se ta riječ odnosi. Prema tome, besa ima recipročan odnos, poprima moralnu i običajnu normu koja je mnogo dublja i učinkovitija od bilo kakve pravne norme. Bilo koje forme što regulišu individualna i društvena ponašanja (političko-pravne, građansko-pravne, krivično-pravne i religijske) ne mogu nadomjestiti besu čije je osnovno značenje najprije izgovorena riječ, a potom zavjet, obećanje, primirje, usmeni dogovor između dvije strane. Ova institucija čak prerasta u svetost, ima i predreligijsko i pretpravno značenje. Sigurno je da nema nijedne zajednice na svijetu koja svjedoči autentičniju crtu usmene tradicije nego što je *besa* kod Albanaca. Jedna od karakteristika po kojoj se potonji prepoznaju jeste izgovorena ili data riječ. Ta riječ je djelotvornija od bilo koje otjelovljene riječi, nekada na papirusu, kamenoj ploči, na koži, a danas na hartiji. Ona je toliko prisutna u popularnoj tradiciji da se ne može jednostavno ocrtati linija između nje i drugih modela ponašanja koji imaju socijalno značenje.¹ Zbog toga, bez ispravnog razumijevanja tog pojma nemoguće je razumjeti funkcioniranje društvene grupe, porodice i rođaka u patrijarhalnoj i zatvorenoj zajednici kakva je bila albanska u mnogim planinskim dijelovima i koja se naslanjala na strog kodeks pravila vezanih za obećanje, gostoprimstvo i čast, da je težina same vjere, ustvari, u datoj riječi. (Doja, 2013:23) *Besa* nije bila

efikasna samo pri krvnoj osveti koja je prekidala lanac osвете među članovima sukobljenih porodica i plemena i omogućavala drugoj strani da se slobodno kreće, da ne strahuje od krvne osвете, kako se to često tvrdi. Besa je uključivala gostoprimstvo i zaštitu drugog, komšije, rođaka i plemena od prijatelji bilo koga. Nedodirljivost drugoga i gosta, kako se spominje u narodnoj religiji, smatrala se rezultatom muškosti i časti, koje ništa ne može dovesti u pitanje. Bez muškosti i časti čovjek ne može biti čovjekom u pravom smislu riječi.

Prehistorijska i historijska upotreba pojma besa

Može se govoriti o prehistorijskoj i historijskoj ulozi bese. Prva je bila prisutna od davnina, ne zna se tačno od kada, kao običajna norma koja je regulisala odnose među pojedincima, porodicama i plemenima i rješavala njihove egzistencijalne probleme, a naročito kod gorskog stanovništva u okolini Skadra, odakle i potječe besa. Otuda, kolektivna memorija o besi kod Albanaca je prehistorijska. Nema nijedan dokument koji pretvodi njoj.

Historijsko značenje bese javlja se u srednjem vijeku kada je ona kodifikovana u kanonu Leke Dukagjinija. Kodificirati znači sistematizirati određenu praksu koja je već prisutna i dati joj novu formu. Ovdje nije bitno da li je Leke Dukagjini bio historijska ličnost ili nije, no *Kanon* koji se njemu pripisuje i tvrdi se da datira iz sredine petnaestog stoljeća prisutan je kroz čitavu historiju Albanaca i usmeno se prenosio i važio kao norma (spominjalo se "Tako je rekao Leka") do tridesetih godina prošlog stoljeća kada je *Kanon* prerastao u pisani dokument. Sedmo poglavlje *Kanona* Leke Dukagjinija nosi naslov "Izgovorena riječ" i ima

centralnu ulogu u njemu. (Decovi, 1996:99-105) Iza "Izgovorene riječi" u *Kanonu* slijede još dvije usko povezane kategorije, "Čast" i "Gost". Inače, *Kanon* se smatra najstarijim aspektom naslijeđa albanskog duha i svjedoči njegovu visinu. Razlog je njegovo reguliranje društvenog i individualnog života brđana. Ugledni ljudi među Albancima rješavali su nesporazume i probleme među posvađanim pojedincima i plemenima. Zavjet ili besu davale su obje strane, ceremonijalno, pa se izgovaralo "besa-besa", a iznevjeriti izgovorene riječi smatralo se velikim prestupom. Njena društvena uloga bila je prisutna tokom čitave historije Albanaca kada se radilo o nekom općem interesu. Spomenut ćemo nekoliko primjera. Na besu su se pozvali albanski kneževi, brđani 1441. godine, kada su svi redom dali prisegu u skupštini Lježa da će organizirati otpor Osmanlijama. Besa je regulirala i odnose osmanlijske vlasti i plemena koja su pokazivala lojalnost. Zatim, besu su dali i članovi Prizrenske lige 1878. godine da će se zalagati za nezavisnu Albaniju. Muslimanska zaštita Jevreja u Albaniji od fašističkog progona vezuje se, između ostalog, i za besu koja uključuje i zaštitu gosta. Otuda, besa je imala snažnu kohezivnu ulogu u albanskom društvu, usko je bila vezana za državotvornost. Međutim, besa ima i svoju individualnu ulogu, jer se pretvara u unutarnji stav ili obavezu. Ona je slobodan akt pojedinca i lišena je bilo kakve prisile. Radi se o usmenoj prisezi, zaklinje se u datu riječ, jer izgovorena riječ postaje činjenica ili stvarnost, njena težina mjeri se s težinom kamena, da se čast Albanaca ne može kupiti. Besa je entitet po kojem se prepoznaje, između ostalog, i albanski identitet.

Kroz sve vrijeme albanske historije smatralo se da je besa teža od smrti i kamena. Ona je tematizirana u književnosti, esteticima i eticima. Predmet je rasprave i albanskog nobelovca Ismaila Kadare u njegovom romanu *Kush e sollli Doruntinën*. Međutim, ako je besa teža od same smrti, kako kaže Kadare, onda ona nije od ovoga svijeta. I

¹ Robert Elsie u svojoj knjizi *Leksiku i kulturës popullore shqiptare*, përkth. Abdurrahim Myftiu, Skanderbeg Books, Tiranë, 2005., u predgovoru knjige smatra da narodna kultura kod Albanaca čini

spektar bogatih elemenata koji su održali albanski duh živim i istrajnim. Živahnosti i istrajnosti tog duha doprinijela je popularna religija u kojoj besa ima značajnu ulogu.

nije. Ona je i data i zadata. Dolazi od nekuda, ostvaruje se. Data je kad se da riječ, a zadata je kad se ona održi. Bilo da se održi ili ne održi, ona je ipak riječ. I kad nas ima i kad nas nema. Lahko je dati riječ, no teže je održati tu riječ – ono je na čemu insistira Kadare. No ovo ne osvjetljava problem u njegovoj biti. Jedno je posve sigurno: besa strši između onoga koji je izgovara i onoga na koga se ona odnosi. Tačno je kazati da “besa nije od ovoga svijeta” jer je teže održati besu nego dati besu, kako tvrdi Ismail Kadare. Međutim, nedovoljno je svesti je samo na održanu riječ. Riječ je sama po sebi držuća. “Izgovorena riječ” uključuje svijest o njenoj težini prije nego se ona izgovori. Ako se ima svijest o toj težini, onda fraza da je “teže održati riječ” ne osvjetljava problem. Smisao riječi treba tražiti i u težini prije nego se ona izgovori, prije nego postane stvarnost. I zato se riječ ne može svesti samo na njenu ovosvjetsku dimenziju. Težina se osjeća prije nego se ona izgovori, prije nego postane činjenica ili stvarnost. Ona je temeljena na slobodi, a ne na nužnosti. Slobodu ne vidimo nigdje u objektivnom svijetu i zato ona nije od ovoga svijeta, a ne zato što ona ne može da se održi. Besa je čin slobode i zato je njena težina predzadata, preduslovljena. Ako se nema svijest o toj težini prije nego se ona izgovori, onda će nedostajati i težina “održane riječi”. I samo u ovom slučaju ona može biti data i zadata. A ne samo zadata. Zato se u *Kanonu* Leke Dukagjinij spominje “Izgovorena riječ”. Ovaj naslov ukazuje na ono što je prije riječi i na ono što je poslije riječi – na težinu i u jednom i u drugom slučaju.

Dati riječ i održati je predstavlja moral, zlatno pravilo, događaj, neponovljiv i unikatan. Ne ispuniti datu riječ znači zapasti u tjeskobu, ne izbjeći vječnu krivicu, riječ ostaje, a krivica se nosi u grob. Pogaziti riječ nekad je bilo teže i od najužasnije patnje, teže i od smrtne bolesti, teže čak i od same smrti. Ne održati datu riječ značilo je vječnu krivicu koja ne izbacuje svoje težine, poput, recimo, najteže boli i najrušilačkijeg rata koji znaju izbaciti svoje težine. Nekad se smatralo da se tresu i grob zbog pogažene riječi. “Kada hrast ne održi svoju riječ”, veli Kadare, “i lišće se počinje sušiti”. Ernest Koliqi – glavni predstavnik Skadarske literarne škole – u svom veoma jednostavnom narativu *Sjene planina* kategoriju besa smatra temeljem ponašanja albanskog brđanina. On govori o zaštiti prijatelja od progona vlasti, jer se smatralo da “albanski dom pripada Bogu i prijatelju”.

Pojam besa raširen je u svim albanskim zemljama. Ona se javlja u svakodnevnom, uobičajenom govoru, u epovima, u poslovicama, u ljubavnoj prozi i poeziji i predstavlja motiv narodnog stvaralaštva, a u najnovije vrijeme filmske i dramske produkcije. Besa se čak izjednačava sa spasenjem jer se riječju kune u samu riječ da se neće izdati ta riječ; radi se o “riječi čija je težina jača od smrti” (Kruja); prekršiti datu riječ je “izdaja koje je najbolje oružje neprijatelja” (Prizren) i da “besa čak i kamen polomi” (Jug), te da je “more zasjenjeno valovima, a čovjek riječju” (Vlora) ili, pak, data riječ neodvojiva je od duše, tako da “gdje ide duša, tamo ide i riječ” (Skadar); “zvijezda, pošto je postala rep,

počela da se sječe” (Debar), te “vol se veže za rogove, a čovjek za riječi”.

Imajući u vidu individualno i društveno značenje besa, slobodno se može kazati da se ona poistovjećuje sa sudbinom albanskog naroda. Ona je dokaz da svi spolja nametnuti obrasci rješavanja egzistencijalnih problema albanskog društva – od različitih osvajača – nisu uspjeli zatrti njenu djelotvornost.

Zaključak

Od iznesenog vidjeli smo da je besa prodrla u sve vidove narodnog stvaralaštva jer je predstavljala sintezu više moralnih vrijednosti: izgovorena riječi, muškosti, časti, žrtvovanja za drugog. Mnogo je bitnije u raspravama ukazivati na problem stvarnosti same riječi, jer je besa, najprije, izgovorena riječ – tako nosi naslov sedme glave *Kanona* Leke Dukagjinija. Njeno dovođenje u vezu sa značenjem vjerovanja ne pogađa centar rasprave, jer vjerovanje ne uključuje u sebi – bude li se malo dublje promislilo – izvjesnost, ubijedenost, potpuno povjerenje, puninu, već ukazuje na nešto što nedostaje: “nisi fukara, pa da vjeruješ”, veli narodna poslovice u Debru, a odnosi se na besu. Dakle, besa nadilazi i samo vjerovanje. Nije teško zaključiti da je besa izgubila svoje značenje onog momenta kada je ona kanonizirana imaju li se u vidu njene zloupotrebe, naprimjer u politici i drugim formama djelovanja. Kao i sve druge činjenice koje transcendiraju “historijske fuzije” određene zajednice, tako i besa može izgubiti svoje značenje. Ona je danas malo gdje prisutna.

Izvori

Decovi, Konstantin Stjepan (1996). *Kanon Leke Dukagjinija*. Zagreb: Stvarnost.

Doja, Albert (2013). “Nderi, besa the besimi: Qasje gjuhësore, antropologjike ndaj vlerave morale the fetare”, *Lente Sociologjike*, III, 1(5).

Elsie, Robert (2005). *Leksiku i kulturës popullore shqiptare*. Përkth. Abdurrahim Myftiu, Tiranë: Skanderbeg Books.

Lolja, Saimir (2011). “Albanian Besa- The Golden Rule”, *Illyria*.

Fetiu, Sadri (2000). *Balada popullore*

shqiptare. Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës.

Maloki, Krist (2005). *Refleksione*. Prishtinë.

Pupovci, Surja (1968). *Gradansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukagjinija*. Knj. 5. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije.

الموجز
BESA – كلمة العهد

حسن جيلو

كلمة العهد (Besa) جزء لا يتجزأ من الهوية الألبانية في البلقان. إنه تراث شفهي تطور ليصبح مؤسسة وأسلوباً للتعامل بين الناس، فلا يمكن استبدالها بأي معيار ينظم سلوكيات الناس الفردية والاجتماعية، سواء كانت سياسية قانونية أو مدنية قانونية أو جنائية قانونية أو حتى دينية. تتعلق كلمة (Besa) أولاً بكلمة العهد المنطوقة للضيف وإجارته، ومن ثم يتسع معناها ليشمل السلوكيات ذات المعنى الاجتماعي عندما يتعلق الأمر بحماية المجتمع وتعزيز الوعي الإثني الذاتي. إن عدم الوفاء بالعهد المقطوع يعني الوقوع في الضيق، وعدم الخلاص من الذنب الأبدي، فتبقى كلمة العهد، ويُحمَل الذنب إلى القبر. لقد كان عدم وفاء المرء بكلمة العهد أشد وقعا عليه من أفزع معاناة، وأشد من المرض العضال، بل وأشد من الموت نفسه. إن عدم الوفاء بكلمة العهد يعني الذنب الأبدي الذي لا يمكن التخلص من ثقله، كأسوأ الآلام وأشد الحروب تدميراً والتي تعرف أحياناً كيف تتخلص من ثقلها. ولذلك فإن اختزال معنى كلمة (Besa) في مفهوم الثقة – كما هو موجود في كثير من المناقشات – لا يُصيب قلب النقاش. إن معناها أعمق بكثير من مجرد الثقة. الكلمات الرئيسية: كلمة العهد (Besa)، كلمة العهد المنطوقة، إجارة الضيف، الهوية الألبانية.

Summary

BESA – THE WORD SPOKEN

Hasan Džilo

Besa is an integral part of Albanian identity in the Balkans. It is an oral tradition that in time has grown into an institution, a manner of speech that cannot be substituted with any norm that regulates individual and social behaviour of people, be it political, civil or criminal sphere of law or religion. *Besa* is primarily a spoken word, a cultural percept, an oath, a word of honour, and the protection of the guest. Its meaning is further extended to include the protection of the community and strengthening of the ethnic awareness. Failing to keep a promise, or a given word is to fall into deep distress, eternal guilt. To go back on a given word was sometimes worse than the most harrowing torture, worse than deadly illness, and sometimes worse than the death itself. It meant a burden of everlasting guilt that never ceases. Thus to reduce the meaning of *besa* to a mere belief, as is very often present in contemporary narratives, fails to grasp its true significance which is way deeper than a belief.

Keywords: besa, a word of honour, a promise, a given word, protection of the guest, Albanian identity